

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 5, Sayı 12, Temmuz 2018, ss. 81-106.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 5, Issue 12, July 2018, pp. 81-106.

ISSN 2148-5704

DOI Number: 10.17822/omad.2018.101

Geliş Tarihi/Received: 06.06.2018 Kabul Tarihi/Accepted: 04.07.2018

BİR GÜÇ TEMSİLİ OLARAK TANZİMAT DÖNEMİ ÇEŞMELERİ

The Fountains of Tanzimat Reform Period As a Power Representation

Fazilet KOÇYİĞİT*

Öz: 1839-1879 yıllarını kapsayan Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin dönüm noktalarından biridir. Bu dönemde sadece yönetim kuralları değişmemiş bazı toplumsal değişimler de gerçekleşmiştir. Bu değişimler kaçınılmaz bir şekilde sanatı da etkisi altına almış ve yeni bir yön çizmiştir. Bu çalışmada Tanzimat Dönemi çeşmelerinden örnekler verilerek hem Osmanlı çeşme mimarisindeki değişimler incelenmiş ve siyasetin sanata verdiği yön irdelenmiştir. Mimarideki sembolizmi okumanın gerekliliği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: XIX. yüzyıl, Osmanlı Sanatı, Tanzimat Dönemi, çeşme, mimari

Abstract: The Tanzimat Reform Period that include 1839-1876 years is one of the milestones of the Ottoman State. There have been some changes in social and administrative issues in this period. These changes have inevitably influenced art and have given a new route to art. In this study, there have been examined both the changes of the Ottoman fountain architecture and the direction that politics gave to the art, by giving examples from Tanzimat Reform Period fountains. The necessity of reading symbolism in architecture has been tried to be revealed.

Keywords: 19th Century, Ottoman Art, Tanzimat Reform Period, Fountain, Architecture

Giriş

Su insanoğlunun hem biyolojik hem de sosyal olarak kesintisiz bir şekilde ihtiyaç duyduğu unsurların en başında gelmektedir. Özellikle insanların yerleşik hayata geçmesi ve tarım alanların sulanması zorunluluğuyla birlikte su kaynakları, medeniyetlerin kurulmasında yönlendirici faktörlerden olmuştur. Yeni bir yaşam tarzı olarak yerleşik hayata geçen insanlar, suya ulaşmanın kolay yollarını aramış ve böylece su mimarisi konusunda ilk adımlar atılmıştır. Kuyular, sarnıçlar, su yolları, su kemerleri ve nihayetinde çeşmeler şeklinde bir gelişim izleyen su mimarisi, başlangıçta fonksiyonel amaçlarla yapılırken zaman içerisinde estetik kaygılarla yapılmaya başlanmıştır.

Osmanlı çeşme mimarisine baktığımız zaman çeşmelerin, XV. yüzyıla kadar sadece fonksiyonel amaçlarla yapılmış olduğunu ileri sürebiliriz. Bu dönem çeşmelerinde estetik kaygının ikinci planda yer aldığı aşikârdır. XVI. yüzyılla birlikte çeşme mimarisinde değişiklikler görülmeye başlanır. Bu yüzyılda suluklar, sıra abdest muslukları, namazgâhlı çeşmeler, meydan ve iskelebaşı çeşmeleri gibi yeni çeşme türleri ortaya çıkmıştır. Çeşme nişlerinin içerisine dinlenme sekileri ve su taşı koymak için nişler yapılmaya başlanmış ve süsleme programına; rozet, gülçe, selvi ağacı, lale gibi motifler dâhil edilmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren de depolu meydan çeşmelerinin yapıldığı görülmektedir.¹ XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin ilk değişim rüzgârlarını bünyesinde hissetmeye başladığı yüzyıldır. Yükselme

* (Dr. Öğr. Üyesi), Amasya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Amasya/Türkiye, e-mail: fazikoc@gmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0002-4352-3413

¹ M. Denктаş, "Anadolu Türk Mimarisinde Çeşmeler", *Türkler Ansiklopedisi C. VII*. Ankara, 2002, s. 874-875.

devrini kapatmış olan Osmanlı Devleti'nde, ekonomik ve siyasi sıkıntılar baş göstermeye başlamıştır. Yeni çözüm arayışları içerisinde giren devlet, bu yüzyıldan itibaren yavaş yavaş yüzünü Batı'ya dönmüştür. Bu dönüşüm sadece siyaset ve ekonomi alanlarında kalmamış mimariye de yansımıştır. Bu etkilerin ilk somut göstergeleri ise çeşmeler olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren sivil mimari ve çeşme inşa sayısında büyük bir artış olduğu gözlenmektedir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde çeşme mimarisi öyle bir değişim yaşamıştır ki artık çeşmelerin fonksiyonu ikinci planda kalmış ve Avrupa mimarisindeki heykellerin temsilleri olarak Osmanlı topraklarında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Özellikle meydan çeşmeleri XVIII. yüzyıla damgasını vuran mimari örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzyıl çeşmelerinde, cepheler yoğun bir şekilde bezenmiş ve kemer derinlikleri azaltılmıştır. XVI. ve XVII. yüzyılın sivri kemerlerinin yanı sıra istiridye kabuğu şeklinde yarım daire kemer ve dalgalı kaş kemerler de kullanılmaya başlanmıştır. Mukarnaslı şerit ve silmeler, taç tepelikler, tabak içinde meyve, vazo içinde çiçek motifleri, akantus yaprakları bu yüzyılın bezeme sözlüğünde sıkça tekrarlanmıştır. Çeşme cephelerinin mermer malzeme ile kaplanması ve oval çerçeve içerisinde tuğraların kabartma tekniğiyle işlenmesi de bu yüzyılın dikkati çeken bezeme öğeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

XVIII. yüzyıl ve sonrasında ise çeşme mimarisi insanların su ihtiyacını karşılayan fonksiyonel yapılar olmaktan çıkmış ve meydanları süsleyen birer heykel temsillerine dönüşmüşlerdir. Özellikle, 1839-1876 yılları arasında yaşanan Tanzimat Dönemi'nde, padişahın yetkilerinin denetim altına alınması ve diğer bürokratların da siyasette söz sahibi olarak padişahın yetkilerini sınırlandırması sonucu padişah, toplum içindeki görünürlüğünü kaybetmiştir. Bu nedendir ki bu süreçteki çeşme mimarisinde görülen değişim, padişahın kendi temsilini oluşturma kaygısı olarak yorumlanabilir.

1. Tarihte Bir Zaman Dilimi: Tanzimat Dönemi

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesiyle birlikte yükselişinin zirvesini yaşayan Osmanlı Devleti, XVII. yüzyıla gelindiğinde hem ekonomik hem de toplumsal alanlarda sıkıntılar yaşamaya başlar. Bunun nedenlerinden biri, XV. yüzyılda Avrupa'da Rönesans yaşanırken Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde olması nedeniyle bu gelişmeleri dikkate almamasında aranabilir. Diğer nedenler arasında ise kaybedilen savaşların getirdiği ekonomik ve sosyal çöküntüler yer almaktadır. Özellikle 1683 yılında Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması, zaten fakirleşmiş olan devletin ekonomisini daha da içinden çıkılmaz bir hâle getirmiştir.²

Osmanlı Devleti'nin gerileşinde yatan nedenler sadece kendi iç dinamikleri değildir. Temelleri XV. yüzyılda atılan ve XVIII. yüzyıla gelindiğinde fırtına gibi esen değişim rüzgârları, tüm dünyada etkisini gösterirken Osmanlı Devleti'nin bu etkiler dışında kalması düşünülemez. Bu fırtınayı, Rönesans ve Reform hareketlerinin tetiklediğini düşünecek olursak; alevlendiren de Fransız İhtilali olmuştur. Fransız İhtilali (1789) ile birlikte özellikle Balkanlar ve Orta Doğu olmak üzere tüm dünyada milliyetçilik akımları boy göstermeye başlamıştır. Çok uluslu bir devlet olan Osmanlı için bu akımlar, tehdit unsuru olmuş ve çok zaman geçmeden hâkim olduğu tüm topraklarda bağımsızlık ayaklanmaları ortaya çıkmıştır.

Milliyetçilik akımlarının yanı sıra devletin ekonomik olarak da güçsüzleşmesi, isyanları azmettiren bir neden olarak belirlemiştir. Osmanlı Devleti'nin artık yeni kararlar alma zamanı gelmiştir. Alınacak bu yeni kararlar, Osmanlı Devleti'nin yönetim ve toplum hayatında atılan adımların temelini de oluşturacaktır. Bu doğrultuda hazırlanan ve Gülhane Hatt-ı Hümayun'u olarak da bilinen Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839 yılında Sultan Abdülmecid'in imzasıyla yürürlüğe girmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin mali işlerinden, yönetim ve sosyal meselelerine kadar düzenleme getiren bu fermanın hazırlanması aniden alınan bir kararın sonucu olmayıp

² M. Karabulut, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış" *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 187, İstanbul 2010, s. 126.

uzun bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Bu sürecin temelleri; Sultan III. Ahmed (1703-1730), III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud dönemlerine (1808-1839) kadar uzanmaktadır. Özellikle Lale Devri'nde Avrupa'ya gönderilen elçiler, Osmanlı Devleti'nde Batılılaşmanın ilk kıvılcımlarını atmışlardır. Bu dönemle birlikte yüzünü Batı'ya çeviren saray ve eşrafi, sadece sosyal hayatta değil mimaride de dışa dönük yaklaşımlar içerisine girmişlerdir. Fakat bu durum halkın belli bir kesimini rahatsız etmiş ve bu dönem Patrona Halil İsyanı'yla (1730) son bulmuştur.

III. Selim Dönemi'nde ise Batı karşısında kendini güçsüz hisseden padişahın, daha çok askerî düzenlemelere önem verdiği görülmektedir. Bu nedenle kışlalar bu dönemin temsil yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Sultan II. Mahmud ise daha kapsamlı reformlar yapmış; bu dönemde askerî, idari, sosyal alanlarda ve eğitim alanlarında köklü değişim ve dönüşümler yaşanmıştır.³ Ancak, tüm bu reformlara rağmen mali ve fiziki küçülmenin önüne geçilememiştir. Çözüm arayışında yeni bir yol olarak görülen Tanzimat Dönemi reformları, devletin çöküşünü bir süre ertelemiş fakat toprak kayıplarının yaşanması ve ekonomik olarak dışa bağımlılığın devam etmesi, bu sonucu değiştirememiştir. Yaşanan fiziki ve maddi kayıplar ise Türk Ulusçuluğunun temelini hazırlamıştır.⁴ Böylece, 1839-1876 yıllarını kapsayan Tanzimat Dönemi, Mithat Paşa'nın liderliğini yapmış olduğu yeni anayasal düzenleme ile yani I. Meşrutiyet Dönemi'ne geçişle son bulmuştur.⁵

2. Tanzimat Dönemi Çeşmeleri

Ekonomik, idari ve sosyal anlamda yeni adımların atıldığı bir dönem olan Tanzimat Dönemi, yeni zevklere de kapısını aralamış ve geleneksel sözlüğünün dışına çıkarak dönemini yansıtan biçimlenişlere yer vermiştir. İşte bu yeni biçimlenişlerin mimarilerinden biri de çeşmelerdir. Çeşme mimarisi, ilk önemli değişimlerini, sivil mimarinin artış gösterdiği Lale Devri'nde yaşamıştır. Bu dönemde inşa edilen çeşmeler, boyut ve malzeme olarak öncüllerinden farklılık göstermektedir. Ancak, Lale Devri çeşmeleri, bezeme repertuarı açısından klasik dönemin etkilerini sürdürmüştür. Lale Devri'nde inşa edilen çeşmelerin büyük kısmında, çeşmenin fonksiyonu ikinci plana alınarak hacim ve görsellik ön plana çıkarılmıştır. Buna karşın bu dönem çeşmelerinin klasik etkisi büyük oranda devam etmiştir.⁶ Tanzimat Dönemi çeşmeleri ise, malzeme ve boyut olarak çeşme mimarisine bir yenilik getirmemiş olmasına karşın, çeşme mimarisinin ana şemasına bazı dokunuşlar yapılmıştır. Örneğin Tanzimat Dönemi çeşmelerinde, çeşme nişleri neredeyse ortadan kalkmış ve ayna taşları doğrudan çeşme üzerine kabartma tekniğiyle yapılmaya başlanmıştır. Çeşmelerin taçları ise ya Neoklasisizm etkisiyle üçgen formda yapılmış ya da Ampir Üslubun etkisinde büyük kenger yaprakları formunda tasarlanmıştır. Kemer formları yerine büyük kenger yaprağı şeklinde tasarlanmış yeni motifler veya sade bir şekilde düz lentolar tercih edilmiştir. Bezeme sözlüğüne ise Batı etkili çelenkler, madalyonlar, tuğralar ve askerî araç gereçlerle meşale motiflerinin girdiği görülmektedir.

Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da inşa edilen çeşmelerden 47'si günümüze ulaşabilmiştir. Bu çalışma kapsamında, tüm bu çeşmelere yer vermek mümkün olamayacağından sadece döneminin özelliklerini yansıtan eserlerden seçkiler yapılmıştır.

³ M. Ç. Özkurt, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri (1839-1923), (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk İslam Sanatları Programı, İstanbul 2016, s. 499-501.

⁴ İ. Ortaylı, "Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt VI*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1546-1547.

⁵ M. Aktel, "Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, S. 3*, Isparta 1998, s. 177.

⁶ Konuyla ilgili bkz., F. Koçyiğit, *Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Türk İslam Sanatları Tarihi Bilim Dalı, Kayseri 2013.

1	Mihrimah Sultan Çeşmesi	Eyüp	1838-1839
2	II. Mahmud Han Çeşmesi	Sarıyer	1838-1839
3	Bezm-i Âlem Valide Sultan Çeşmesi	Beşiktaş	1839-1840
4	Süleyman Ağa Çeşmesi	Beşiktaş	1839-1840
5	Şerife Ayşe Sıdika Hanım Çeşmesi	Eminönü	1841-1842
6	Mustafa Paşa Çeşmesi	Üsküdar	1841-1842
7	Bezm-i Âlem Valide Sultan Çeşmesi	Fatih	1841-1842
8	Beylik Çeşmesi	Üsküdar	1841-1842
9	Abdülmeçid Han Çeşmesi	Bakırköy	1842-1843
10	Fatma Atiyye Hanım Çeşmesi	Sarıyer	1842-1843
11	Halife Cilvenaz Çeşmesi	Eminönü	1842-1843
12	Baba Oğul Çeşmesi	Kadıköy	1844-1845
13	Abdülmeçid Han Çeşmesi	Fatih	1845-1846
14	Hasan Rıza Paşa Çeşmesi	Kadıköy	1845-1846
14	Besim Ağa (Musahib) Çeşmesi	Fatih	1846-1847
16	Sultan Abdülmeçid Han Çeşmesi	Beşiktaş	1850-1851
17	Bezm-i Âlem Valide Sultan Çeşmesi	Fatih	1850-1851
18	Hakkı Bey Çeşmesi	Eyüp	1850-1851
19	Mühendis Ali Dede Çeşmesi	Eyüp	1852-1853
20	Ahmed Ağa Çeşmesi	Üsküdar	1853-1854
21	Ahmed Ağa Çeşmesi	Üsküdar	1853-1854
22	Hasan Rıza Paşa Çeşmesi	Beşiktaş	1854-1855
23	Aziz Mahmud Hüdayi Çeşmesi	Üsküdar	1855-1856
24	Süleyman Ağa Çeşmesi	Büyükçekmece	1856-1857
25	Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi	Eyüp	1856-1857
26	Kürekçioğlu Ali Ağa Çeşmesi	Tuzla	1856-1857
27	Şerife Fatma Hanım Çeşmesi	Beykoz	1858-1859
28	Hüsrev Paşa Çeşmesi	Eyüp	1858-1859
29	Damad İbrahim Paşa Çeşmesi	Sarıyer	1860-1861
30	Reşid Paşa Çeşmesi	Sarıyer	1860-1861
31	Abdülaziz Han Çeşmesi	Fatih	1861-1862
32	Hatice Kadın Camii Çeşmesi	Eyüp	1862-1863
33	Yusuf Ziya Paşa Çeşmesi	Üsküdar	1862-1863
34	Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi	Fatih	1862-1863
35	Hasan Rıza Paşa Çeşmesi	Kadıköy	1863-1864
36	Kethüda Çeşmesi	Beykoz	1865-1866
37	Çatal Çeşme	Kadıköy	1865-1866
38	Zehra Hanım Çeşmesi	Eyüp	1867-1868
39	Zeynep Hanım Çeşmesi	Kartal	1868-1869
40	Mısırlı Hacı Hatice Hanım Çeşmesi	Şile	1870-1871
41	İbrahim Efendi Çeşmesi	Beyoğlu	1870-1871
42	Tiryal Hanım Çeşmesi	Üsküdar	1871-1872
43	Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi	Fatih	1872-1873
44	Akbaba Çeşmesi	Üsküdar	1872-1873
45	Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi	Üsküdar	1874-1875
46	Ahmed Bey Çeşmesi	Beykoz	1875-1876
47	Bulgurlu Köyü Çeşmesi	Üsküdar	1875-1876

Tablo.1. Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da İnşa Edilen ve Günümüze Ulaşan Çeşmeler

2.1. Sultan Abdülmecid Han Çeşmesi

Bir köşe çeşmesi olan Sultan Abdülmecid Han Çeşmesi, Bakırköy İlçesinin Yeşilköy Mahallesinde Bezm-i Âlem Camii bitişiğinde yer almaktadır. Sultan Abdülmecid tarafından 1258/1842 yılında yaptırılan eser, zaman içinde değişime uğramış ve yan sokaklara bakan cephelerindeki sekiz adet yalağı da 1960 yıllarda kaldırılmıştır.⁷

Foto.1: Sultan Abdülmecid Han Çeşmesi Kitabesi

Eserin çeşme nişi üzerine yerleştirilmiş ve altı sütun/altı satır şeklinde düzenlenmiş kitabesi şu şekildedir (Bkz. Foto. 1):

“Menba’-ı ayn-ı adâlet hazret-i zıll-i Hüdâ
 Ya’ni Hân Abdülmecid şâhenşeh-i iklim-güşâ
 Öyle sultân-ı cihân-ârâ ki daim fikreti
 Sû be sû i’ mâr-ı âlem def’-i zulm ü nâ-becâ
 Seyl-i kahrı sürmede hâşâk-i ter-î düşmeni
 Cû-yı lütfi ser be ser celb etmede dâim duâ
 Bağ-ı dehre çün zülâl-i adli verdikçe hâyât
 Sayesinde râhat üzre olmada bâ y ü gedâ
 Dâima hayrata sarf etmekde lütf u himmeti
 Menba’-ı cûdun akıtdı o pür-ihsân-ı mâ
 İşte ez-cümle Ali Paşa-yı abd-i hâssına
 Emr idüp bu çeşme-i zîbâyı kıldı çün binâ

⁷ Z. N. Sezen, “Abdülmecid Çeşmesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1994, s. 49.

Ya'ni ol zât-ı necib-i nâzır-ı Harbiyye kim
 Böyle Âsaf öyle şahenşah-ı devrâna sezâ
 Hızır idüb tevfikini ol Âsaf-ı zi-şânâ Hak
 Âb-ı hayâtı şeh-i devrâna oldı reh-nümâ
 Vâlidî sultân Mahmud'un idüp rûhunu şâd
 Kevser icrâ eyledi ol pâdişâh-ı kâm-revâ
 Katresin nûş eyleyen bulur hayât-ı câvidan
 Cüst ü cû gel eyleme işte budur âb-ı bekâ
 Bir içim su yoğ iken bu karyede câri olur
 Saye-i şâhânede azb-i fûrât oldı atâ
 Bahr olur evsâf-ı şâhı eylesem tafsil eğer
 Katredir bû hâme-i rû-yı siyehden mâ-cerâ
 Eylesün ikbâl ü ömr ü şevketin Allah füzûn
 Teşnegân bu çeşmeden içdikçe âb-ı cân-fezâ
 Ağlasun cûlar gibi düşmenlerin güldükçe sen
 Kec bakanlar devletine jâle-veş olsun hebâ
 Neşr olunsun su gibi âvâz-ı nusret âleme
 Leşker-i din-i mübîn etdikce düşmenle vegâ
 Şâkira evsâf u medhin bu musaffâ çeşmenin
 Bir beyitte iki tam tarihle kıldım edâ
 Çeşme-i âb-ı hayâtı yapı el-hak pâdişâh
 İç hemân sen âb Hân Abdülmecid'e kıl duâ
 Ketebehu abdü'l-müznib Mehmed Vuslati 1258"⁸

⁸ R. Karakuş, S. Kızıltoprak vd., *İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı, C. II*, İstanbul 2008, s. 20.

Foto.2: Sultan Abdülmecid Han Çeşmesi

Mermer malzeme ile inşa edilen çeşmenin üzerinde, silmelerle kademelendirilmiş ve geniş olmayan bir saçak vardır. Saçağın alt kısmında yer alan mermer blokların üzeri bezemesiz bırakılmıştır. Bu bloklar çeşmenin iki yanında yer alan dikdörtgen gövdeli sütunlar tarafından taşınmaktadır (Bkz. Foto. 2). Bu iki sütun arasına yapılan çeşme cepheden hafif taşırılmıştır. Çeşmenin iki yanında dinlenme sekilerinin üzerinden itibaren yükselen pilastrlar bulunmaktadır. Pilastrların başlıkları üzerine bir adet girland ve çiçek motifi yapılmıştır. Fazla derin olmayan çeşme nişinin iki tarafında yine kısa, dikdörtgen gövdeli birer pilastr yer almaktadır. Çeşme nişinin üzerini örten yuvarlak kemerin kilit taşı noktasına kabartma tekniğiyle bir adet gülbezek motifi yapılmıştır. Çeşmenin önünde bir adet dikdörtgen formlu yalağı bulunmaktadır.

2.2. Sultan Abdülmecid Han Çeşmesi

Tek cepheli bir sokak çeşmesi olan Sultan Abdülmecid Han Çeşmesi, Fatih İlçesinin, Fındıkzade Semtinde, Vakıfgureba Caddesi üzerinde yer almaktadır. Eser, Sultan Abdülmecid Han tarafından annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan için 1261/1845 yılında inşa ettirilmiştir.

Foto.3: Sultan Abdülmecid Han Çeşmesi Kitabesi

Eserin çeşme nişi üzerine yerleştirilen ve üç sütun/dört satır şeklinde düzenlenmiş olan kitabesi şu şekildedir (Bkz. Foto. 3):

“Bezm-i Âlem Ümm- (...)i Sultân (...)
 (...) çeşme-i âbdan (...)
 Kıldı feyz-i zindegâniden cihân dü sebeb
 Yaptırıp bu çeşme-sâri hastahâne nezdine
 Zâhir oldu def’-i emrâz-ı ibâda ma-cerâ
 Eylesün şâh-ı cihânla Vâlide Sultanı Hak
 Haşre dek nûş-ı zülâl-i afiyetle pür-safâ
 Ziver itsün def’-i illet nazmdan târih-i tam
 Yapdı dil-cû mâder-i şâh-ı zamân aynü’ş-şifâ”⁹

⁹ R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, *age. C. II*, s. 18.

Foto.4: Sultan Abdülmecid Han Çeşmesi Genel Görünüş

Mermer malzeme ile inşa edilen çeşmenin üzerinde üçgen formu bir tacı bulunmaktadır. Tacin merkezinde ise çelenk şeklinde tasarlanmış madalyonun üzerinde yer alan Sultan Abdülmecid'in tuğrası vardır. Üzeri lento ile örtülü olan çeşme nişinin iki kenarında birer adet pilastr bulunmaktadır. Dikdörtgen gövdeli bu pilastrların üzerine yarım daire formu silmelerle yivler yapılmıştır. Çeşmenin yüksek kabartma tekniğiyle yapılmış ayna taşı, oval bir madalyon formunda düzenlenmiş "S" kıvrımları yapan yapraklı dallardan oluşmaktadır. Bu dalların ortasına ise bir adet meşale motifi tasvir edilmiştir. Çeşmenin önünde dikdörtgen yalağı ve dinlenme sekileri vardır. Yalağın üzerine büyük bir gülbezek motifi yapılmış ve köşelere de birer adet üç dilimli çiçek motifi tasvir edilmiştir. Dinlenme sekilerinin üzerine de merkezinde sekiz kollu bir yıldız motifinin yer aldığı büyük birer gülbezek motifi yapılmıştır (Bkz. Foto. 4).

2.3. Bezm-i Âlem Valide Sultan Çeşmesi

Dört yüzlü bir meydan çeşmesi olan Bezm-i Âlem Valide Sultan Çeşmesi, Beşiktaş İlçesinin Maçka Semtinde, Spor Caddesi ile Maçka Meydanı Sokağının kesişiminde yer almaktadır. 1255/1839 yılında Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan

tarafından inşa ettirilen eser, 1985 yılında TBMM Millî Saraylar Daire Başkanlığı tarafından onartılmıştır.¹⁰

Çeşmenin beş satır ve iki sütun şeklinde düzenlenmiş olan kitabeleri şu şekildedir:

“Bezmiâlem Valide Sultan-ı âli-şandır
 Himmetiye hâmemiz hem-zîb-i unvan eyledi
 Gördü âlem bahr-i gamda teşne-dil kalmıştı çün
 Çâr ceybinden o âli bezl-i ihsan eyledi
 Sarf idüp zerrin nukudun hasbeten li-‘llah heman
 Mahz-ı cûdundan târâvet-yâb-ı atşan eyledi
 Han Mecid’in mader-i ser-tâc-ı yektâ gevheri
 Pür fütûh rûh-i Mahmud Hanı şâdân eyledi
 Şükriya tarihini al gel sadâ-yı âbdan
 Lûleden bu Kevser âbı geldi ceryan eyledi
 Cenab-ı Valide Sultandır elhak menba-ı eltaf
 İder sirab-ı ihsan dehri elbet ol kerem-mu’tad
 Cihanın âbı rûyu hazret-i Abdülmecid Han’a
 Dua aldırmağ için eyledi bu çeşmeyi bünyâd
 İlähi mâder-i feyz-averiyle ol şehinşahi
 Zülal-i ömr ü ikbal ile sirâb eyle hem kıl şâd
 Mücevher tam iki tarih bir beyt içre bak çıkdı
 O şâhın çâkeri Ziver bu nazmı idecek inşad
 Revan kılsun Şeh-i afaka cûy-i nusretin Sûbhan
 Bu semti Valide Sultan kıldı âb ile dil-şad”¹¹

Çeşmenin diğer iki cephesindeki tek satırlık kitabeler ise şöyledir:

“Hayru’l mâli mâ ünfika fi sebilillah
 Ve ce’alnâ mine’l-mâi külle şeyin hayy”¹²

¹⁰ A. Talasoğlu, *İstanbul’un Meydan Çeşmeleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 74.

¹¹ A. Talasoğlu, 1994, agt. s. 74-75.

¹² R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, age. C. I, s. 176.

Foto.5: Bezm-i Âlem Valide Sultan Çeşmesi

Mermer malzeme ile inşa edilmiş olan bu çeşmenin üzeri düz damla örtülüdür ve üzerinde silmelerle hareketlendirilmiş dar bir saçağı bulunmaktadır. Saçağın hemen altında yer alan bordürün üzeri, simetrik yapılmış bitkisel motiflerle bezenmiştir. Dört cepheye de aynı şekilde yapılmış olan bu motiflerin ortasına, üzerinde Sultan Abdülmecid'in tuğrasının yer aldığı bir madalyon yapılmıştır. Çeşmenin cepheleri, kitabeleri hariç benzer şekilde düzenlenmiştir. Eserin dört köşesine de birer adet pilastr yerleştirilmiştir. Bu pilastrlardan sonra çeşme nişinin iki yanına gövdesi yivlendirilmiş birer pilastr daha yapılmıştır. Fazla derin olmayan çeşme nişinin üzeri lento ile kapatılmıştır. Nişin tüm iç kısmını kapsayan ayna taşı yüksek kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Ayna taşı bezemesinde, en üst kısımda büyük bir çelenk motifi vardır. Bu çelenk motifinin üst kısmında çelenge dolanmış bir kurdele ve iç kısmında uçları kıvrım yapmış yaprak tasvirleri bulunmaktadır. Çelengin alt kısmına ise birbirine kurdele ile çapraz şekilde bağlanmış iki adet meşale tasviri yapılmıştır (Bkz. Foto. 5). Çeşmelerin önünde, dikdörtgen formunda dinlenme sekileri ve ön kısmı dış bükey yapılarak ovalleştirilmiş yalakları yer almaktadır (Bkz. Foto. 6). Dinlenme sekilerinin üzerine ise ortasında bir adet gülbezek motifinin yer aldığı simetrik yaprak motifleri tasvir edilmiştir.

Foto.6: Bezm-i Âlem Valide Sultan Çeşmesi Yalağı

2.4. Ahmed Ağa (Lahana) Çeşmesi

Bir sütun çeşmesi olan Ahmed Ağa Çeşmesi, Üsküdar İlçesinin Çengelköy Semtinde, çarşı içinde Çengelköy Karakolu'nun önünde yer almaktadır. Hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız eser, halk arasında Lahana Çeşmesi olarak da bilinir. Çeşmeyi, Kavas Ahmed Ağa isimli birisi 1270/1853 yılında inşa ettirmiştir.¹³ Kavas Ahmed Ağa'nın kim olduğu bilinmemekle birlikte çeşmenin halk arasında Lahana Çeşmesi olarak anılması, bahsi geçen kişinin cirit oyunlarında lahanacılar olduğunu düşündürmektedir.¹⁴

¹³ R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, *age.* C. I, s. 89.

¹⁴ Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar cirit adı verilen bir spor müsabakası yapıldığı bilinmektedir. Bu müsabakada Enderun'daki içoğlanlar, Lahanacılar ve Bamyacılar olarak adlandırılan gruplara ayrılırdı. Cirit, bir spor dalı olarak görülmesine karşın, aslında Enderun'da görevlendirilen içoğlanların askerî eğitimlerinin bir parçası olup, bu oyun vasıtasıyla içoğlanlara savaş tatbikatı yaptırılırdı (E. Dinceç, 2011, S.89, s. 77-78).

Foto.7: Ahmed Ağa Çeşmesi Genel Görünüş

Foto.8: Ahmed Ağa Çeşmesi Kitabe ve Lüle Deliği

Taş malzemeden yapılan eserin en üst kısmında lahana benzeri bir başlık bulunmaktadır. Başlığın altında ise gövdesi yivlendirilmiş, alt ve üst kısmında bileziklerin bulunduğu kısa bir sütun vardır (Bkz. Foto. 7). Günümüzde, çeşmenin dairevi gövdesinin büyük bir kısmı yol kotunun yükselmesi nedeniyle toprak altında kalmıştır. Çeşmenin gövdesi üzerine oyma tekniği ile uç kısımları dalgalı derin yivler açılmıştır ve bu yivler bir uzun bir kısa yapılarak çeşmeye hareketlilik kazandırılmıştır. Çeşme gövdesinin yivlendirilmeyen ön yüzünde tek satırlık kitabesi ve lüle deliği vardır (Bkz. Foto. 8).

2.5. Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi

Bir duvar çeşmesi olan Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi, Üsküdar İlçesi, Paşa Limanı Caddesi üzerinde yer almaktadır. Eser, kitabesinden anlaşıldığı üzere Hüseyin Avni Paşa¹⁵ tarafından 1291/1874 yılında inşa ettirilmiştir. Yine eserin kitabesinden öğrenildiğine göre, çeşmenin bulunduğu yerde daha önceden başka bir çeşme yer almaktaymış ve Hüseyin Avni Paşa, harap durumdaki bu çeşmenin yerine yenisini yaptırmıştır.

Foto.9: Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi Kitabe ve Kavsara Detayı

Eserin saçak altına yerleştirilerek üç sütun beş satır şeklinde düzenlenmiş kitabesi şu şekildedir (Bkz. Foto. 9):

“Çok zaman kalmışdı işbu çeşme-i pür âb u râb
Teşne-leb mânend-i atşân-ı kazâ-i Kerbelâ
Câmi-i seyf-i kalem müstecmi-i adl u kerem
Sadr-ı azam namdâr-ı sıbt-ı Fahru’l-enbiyâ
Menbâ-ı mâu’l-hayatı himmetin cûş ettirip

¹⁵ 1874-1875 yılında sadrazamlık yapan Avni Paşa, Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesi olayında yer aldığı için Çerkes Hasan tarafından Midhat Paşa’nın konağında öldürülmüştür (A. Ödekan, 1994, C. IV, s.106).

Eyledi mecrâsını lebriz-i âb-ı cân-fezâ
 İntizam fermâyî-i mimar u lutfuyla dahi
 Âb u tâb-ı sâbiki etdi dü bâlâ i'tilâ
 Teşnegân içdikce su müminler aldıkca vuzû
 Eylesinler izdiyâd-ı ömr ü iclâlin duâ
 Nâvdân-ı hâmedan mânend-i âb-ı hoşgüvâr
 Avni Paşa eyledi ihyâ şu a'la çeşmeyi 1291
 Akdı Muhtar iki tarih-i selâmet-intimâ
 Gel Hüseyin aşkıyla iç bu çeşmeden âb-ı sâfa 1291”¹⁶

Foto.10: Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi Genel Görünüş

Yanlarında yer alan geniş kanatlar ile üç bölümlü tasarlanan eser, tamamen mermer malzeme ile inşa edilmiştir. Yan kanatlar ise pilastrlar vasıtasıyla beşer bölüme ayrılmış ve bezemesiz bırakılan bu her bölümün altına birer adet yalak yerleştirilmiştir. Bu geniş kanatların tam ortasında yer alan çeşmenin üzerine, uç kısmı dalgalı geniş bir saçak yapılmıştır. Çeşme en dışta yer alan iki büyük pilastrla sınırlandırılmıştır. Yarım daire gövdeli bu pilastrların, tam ortada “S” kıvrımı yapan büyük bir kenger yaprağı ve etrafındaki küçük kenger yaprağı motifleri ile bezenmiş başlıkları bulunmaktadır. Bu pilastrlardan sonra çeşmenin iki yanına birer adet sütunçe yapılmıştır. Volütler ve kenger yapraklarıyla bezenmiş bu sütunçeler üzerinde, stilize edilmiş, “S” kıvrımı yapan büyük birer kıvrım dal motifi bulunmaktadır. Çeşme nişinin içerisinde, yüksek kabartma tekniğiyle yapılmış iki kademeli ayna taşı yer almaktadır. Ayna taşının görkemli tacının tepe noktasında, “S ve C” kıvrımları yapan kıvrım dallar, iki yanda yer

¹⁶ R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, *age.*, C. I, s. 93.

alan pilastrlar ve konsollar tarafından taşınan büyük bir kenger yaprağı motifi bulunmaktadır. Bunun altına ise yine yanlarında kıvrım dalların ve ortasında mini bir madalyonun yer aldığı kenger yaprağı motifleri yapılmıştır. Ayna taşının gövdesi, yine “S ve C” kıvrımları yapan dallar tarafından taşınan büyük bir kenger yaprağı motifiyle başlamaktadır. Ayna taşının tam ortasına üzeri bezemesiz bırakılmış büyük bir madalyon yerleştirilmiştir. Çeşmenin önünde dinlenme sekileri ve yalağı vardır. Yalağın dış yüzü dışbükey yapılarak ovalimsi bir görünüm elde edilmiştir (Bkz. Foto. 10).

2.6. Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi

Su depolu bir çeşme olan Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi, Eyüp İlçesinde, Defterdar Mahallesinde, Demirhisar Caddesi üzerinde, Haliç Köprüsü'nün bir ayağı altında yer almaktadır. Eser, daha önceden Defterdar İskelesi yakınında Yavedud Camii sırasında iken bugünkü yerine Haliç Köprüsü ve çevreyolu çalışmaları esnasında taşınmıştır.¹⁷ Eser, kitabesine göre Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından, henüz valide sultan olmadan, 1273/1856 yılında inşa ettirilmiştir (Bkz. Foto. 11).

Foto.11: Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi Kitabe ve Bezeme Detayları

¹⁷ H.Ö. Barışta, “Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1994, s. 245.

Eserin kitabesi şu şekildedir:

“Ferzend-i Mahmud Hân-ı Adlî nûr-ı ayn-ı kâ’inat

Eyvan-ı kasr-ı ismetin rûşen çerâğ-ı zîveri

Ashâb-ı fahr-ı âlemine hürmeten bu beldeyi

Abdülaziz’in mâder-i sa’d ahteri pâkize zât

Pertevniyal Kadın Efendi serfirâz-ı kâinât

Tezyin için bünyâd kıldı çeşme-i nûri’l-cihât

Hayrata icrâ eylemekdir şân-ı Nil-cûdunu

Nûş eyledikce teşneler âsâr-ı hayrından zülâl

Allah nahl-i gül-i vücûdun goncasıyla muttasıl

Mehd-i mu’allâyı kerem-fermâ-yı memdühü’s-sıfât

Ruh-ı şehîdân ola şâd ve sabîkîn-i sâbıkât

İkbâl-i ömr ile kıla ferah-bahş-ı gülzâr-ı sebât

Bir su içüp Muhtâr Tahsin eyledim hayrâtımı sene 1273

Pertev-nümâ susuzlara nev çeşmeden âb-ı hayat”¹⁸

¹⁸ R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, *age. C. I*, s. 192.

Foto.12: Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi Genel Görünüş

Dikdörtgen planlı çeşmenin, tuğla-taş almaşıklıkıyla örülmüş ve üzeri tonozla örtülü bir su deposu bulunmaktadır. Su deposunun iki tarafına iç bükey ve üzeri tamamen bezemesiz bırakılmış yan kanatlar yapılarak çeşme, bu kanatların ortasına oturtulmuştur.

Mermer malzeme ile yapılan çeşmenin en üst kısmında üçgen bir tacı bulunmaktadır. Tacin tepe noktası işinsallarla sonlandırılırken, orta kısmına bir çelenk yerleştirilmiş ve üzerine de “Bismillahirrahmanirahim” yazılmıştır. Tacin altına yerleştirilen tek satırlık kitabede “Ve ce’alnâ mine’l-mâ’i külli şey’in hayy / Efelâ yü’minûn. Sadakallâhül-azim” yazılıdır.¹⁹

Kitabenin iki yanına yerleştirilen üçüz pilastrların en üstte yer alanlarının gövdesine, yüksek kabartma tekniğiyle stilize edilmiş vazoda çiçek motifi yapılmıştır. Alışlagelmişten farklı olarak burada yivli gövdeli, geniş ağızlı ve ayaklı olan bu vazoların gövde kısımlarını iki adet kenger yaprağı motifi sarmaktadır. Bu iki pilastr arasında kalan platforma eserin üç sütun ve beş satır şeklinde düzenlenmiş kitabesi yerleştirilmiştir.

Çeşme nişinin iki yanında yer alan ve kademeli yerleştirilen üçüz pilastrların volütlü başlıkları ve yivli gövdeleri vardır. Derin yapılmayan çeşme nişinin yuvarlak kemeri de iki yanda yer alan ve daha sade yapılmış pilastrlar tarafından taşınmaktadır. Çeşme nişinin üzerini

¹⁹ R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, *age. C. I*, s. 192.

örten bu yuvarlak kemerin tepe noktasına, etrafı kenger yapraklarıyla çevrili bir madalyon yapılmıştır ve madalyonun üzerinde “Maşallah” yazısı bulunmaktadır.

Kemerin iç kısmına, üstte bulunan ve “S” kıvrımları yapan yapraklı dallardan sarkan büyük bir girland motifi yapılmıştır. Bu motifin tam ortasına da etrafı yumurta dizisiyle çevrelenmiş büyük bir madalyon yerleştirilmiştir (Bkz. Foto. 12). Madalyonun üzerinde “Kale’n-nebiyyü aleyhi’s-salam / Hayrü’l-mâl mâ ünfika fi sebilillah / Harrerahu Emin 1273” yazılıdır.²⁰ Bu bezemenin altında yer alan ve üzerinde lüle deliğinin bulunduğu bezemenin en tepesinde ise bir adet vazo içinde çiçek motifi bulunmaktadır.

Çeşmenin önünde dikdörtgen formlu bir yalağı ve iki yanda dinlenme sekileri vardır. Yalağın dış yüzeyine yüksek kabartma tekniğiyle, orta kısmında büyük bir gülbezeğin ve iki yanında kenger yapraklarının uzandığı bitkisel bir motif yapılmıştır. Dinlenme sekilerinin üzerine de yalakta yer alan gülbezeğin aynısı tasvir edilmiştir. Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi Ampir üslubundaki süslemeleri saray dışına taşınması açısından önemli bir çeşmedir.²¹

2.7. Yusuf Ziya Paşa Çeşmesi

Bir köşe çeşmesi olan Yusuf Ziya Paşa Çeşmesi, Üsküdar İlçesi, Çengelköy Semtinde, Hamam Çeşmesi Sokağında yer almaktadır. Eser, Yusuf Ziya Paşa tarafından vefat eden eşi için 1279/1862 yılında inşa ettirilmiştir.

Foto.13: Yusuf Ziya Paşa Çeşmesi Tuğra ve Kitabe

Eserin, üçgen tacın altına yerleştirilen ve iki sütun/altı satır şeklinde düzenlenmiş olan kitabesi şu şekildedir (Bkz. Foto. 13):

“Yusuf Ziya Paşa meğer etmiş bu mevki’den güzar
Kalsın deyû bir nev-eser sarf eylemiş nakd-i revan
Menkûhesi merhûmeyi yâd ile yâd ile ol ma’sumeyi

²⁰ R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, *age. C. I.*

²¹ H.Ö. Barışta, 1994, *agm. s. 245.*

Bu çeşme-i ma'lüme-yi etmiş binâ ol nüktedân
 Bir nice müddetten beri gayre geçüp mecrâları
 Varlıktan olmuşdu berî manend-i beyt-i şâiran
 Ayyâdzade pür-sehâ kıldı yeni baştan binâ
 Mecrâ-yı diğerdan ana eski suyun etdi revân
 Bunda sigâr ile kibâr içdikce su leyl ü nehâr
 Etsin duâ-yı bi-şumar ashâb-ı hayra an be an
 İnci gibi nazm eyledim târih-i dil-cûsun Fatîm
 Mahmud Paşa hayrıdır bu çeşme-i âb-ı revân 1279"²²

Foto.14: Yusuf Ziya Paşa Çeşmesi Genel Görünüş

Eserin, düzgün olmayan beşgen şeklinde, moloz taş ve tuğla malzeme almaşıklığıyla elde edilmiş bir su deposu vardır. Su deposunun pahlanmış kısa kenarında yer alan çeşme ise tamamen mermer malzeme ile inşa edilmiştir (Bkz. Foto. 14). Çeşmenin en üst kısmında yer alan üçgen alınlığın merkezine, üzerinde Sultan II. Mahmud'un tuğrasının bulunduğu bir madalyon yerleştirilmiştir. Madalyonun etrafına alçak kabartma olarak yapılmış ve üçgenin bütün köşelerini kapsayacak şekilde büyük yaprak motifleri tasvir edilmiştir. Madalyonun tepesine de üç kulaklı bir fiyonk yerleştirilmiştir. Oldukça sade olan çeşmenin yan kanatları, tamamen bezemesiz bırakılmıştır. Masif bir mermerin fazla derin olmayan bir şekilde oyulmasıyla elde edilen çeşme nişinin üzerine, yanlarda yer alan "C" kıvrımlarından sarkan ters palmet motifi yapılmıştır. Yol kotunun yükselmesi nedeniyle çeşmenin yalağı ve dinlenme sekileri günümüze ulaşamamıştır.

²² R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, *age*. C. I, s. 84.

2.8. Abdülaziz Han Çeşmesi

Orijinalinde bir duvar çeşmesi olan eser, günümüzde ise bir mezarlık içerisinde bağımsız bir şekilde varlığını devam ettiren Sultan Abdülaziz Han Çeşmesi, 1939 yılında Fatih İlçesi, Edirnekapı Sırtı, 15 Temmuz Şehitliği içindeki Cemal Gürsel Caddesi ile Atatürk Caddesi arasına taşınmıştır. Buraya taşınmadan önce eser, Taksim’de bulunan Gümüşsuyu Hastanesinin duvarına bitişik bir şekilde bulunmaktaymış. 1278/1861 yılında Sultan Abdülaziz Han tarafından inşa ettirilen eserin kitabesi günümüze ulaşmamıştır, ancak Belediye Encümenine ait Asar-ı Atika dosyaları içerisinde yer alan 1028 sıra ve H 949 tarihli belgede yer alan tarih beyti vasıtasıyla eserin inşa tarihi konusunda bilgi edinilmiştir.²³

Asar-ı Atika dosyaları içerisinde yer alan tarih beyti şu şekildedir:

“Su gibi atşane işrab eyle tarihin Senih

Kıldı Han Abdülaziz icra beca ab-ı zülâl 1278”²⁴

Foto.15: Sultan Abdülaziz Han Çeşmesi Genel Görünüş

Tamamen mermer malzeme ile inşa edilen eserin, en üst kısmında yer alan tacının merkezinde, büyük bir madalyon vardır. Üzerinde büyük harflerle “TC” yazan bu madalyonun, iki tarafında aşağıya doğru sarkan güllerle donatılmış girland motifi ile tepe noktasında büyük bir kenger yaprağı motifi bulunmaktadır (Bkz. Foto. 15). Tacın altında yer alan ve iki taraftan volütlü konsollarla desteklenmiş dikdörtgen pano içerisinde “Bir Türk bin hasma bedeldir, Ne mutlu Türküm diyene” sözleri yazılıdır. Cumhuriyet döneminde yazılmış olması muhtemel olan bu yazının bulunduğu yerde, orijinalinde büyük bir ihtimalle eserin kitabesi yer almaktaydı.

²³ R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, *age*. C. I, s. 225.

²⁴ R. Karakuş, S. Kızıltoprak, vd., 2008, *age*. C. I, s. 225.

Foto.16: Sultan Abdülaziz Han Çeşmesi Bezeme Detayları

Üç bölümlü olan çeşmenin, kitabe panosunun alt kısmından itibaren başlayan kademeli, dar bir saçağı bulunmaktadır. Simetrik bir şekilde yapılmış çeşmenin yan kanatları, silmeler vasıtasıyla dikdörtgen çerçeveler içerisine alınmıştır. Bu çerçeveler içerisine, yüksek kabartma tekniğiyle, natüralist üslupta beş yapraklı çiçeklerin betimlendiği buketler işlenmiştir (Bkz. Foto. 16).

Çeşmenin orta bölümü, yivli gövdeleri, büyük birer kenger yaprağı şeklinde tasarlanmış kaideleri ve kenger yapraklı, volütlü başlıkları olan birer sütunçe ile sınırlandırılmıştır. Orta bölümün merkezinde, silmelerle elde edilmiş dikdörtgen bir pano yer almaktadır. Bu panonun üzerine yüksek kabartma tekniği ile büyük bir girland üzerinde yer alan dairevi bir madalyon ve onun da üzerinden yükselen, “S” kıvrımları yaparak aşağıya doğru sarkan kenger yaprağı motifleri tasvir edilmiştir. Bu panonun etrafına ise yine yüksek kabartma tekniğiyle “S ve C” kıvrımları yapan bitkisel motifler, kurdeleler ve natüralist bir şekilde betimlenmiş çiçek buketleri yapılmıştır. Çeşmenin önünde yer alan dikdörtgen şeklindeki dinlenme sekileri ve yalağın üzeri de kabartma tekniğinde çiçek ve yelpaze motifleriyle bezenmiştir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Yaşam kaynağı olan su, medeniyetler için yönlendirici bir faktör olmuş ve eski çağlardan beri insanlar su kaynaklarına yakın bölgelerde ikamet etmişlerdir. Doğaya egemen olmaya çalışan insanoğlu, zaman içerisinde hayatını kolaylaştıracak yöntemlerle, ihtiyaçlarının doğal kaynaklarından uzaklaşarak, onları istediği yerde, istediği gibi kullanmanın yollarını bulmuştur. Bu anlamda atılan ilk adımlar da kuyular, sarnıçlar, suyolları, su kemerleri ve nihayetinde çeşmeler olmuştur. Başlangıçta fonksiyonel amaçlarla yapılan çeşmelerin, zaman içerisinde estetik kaygılarla yapılmaya başlandığı gözlerden kaçmamaktadır.

Osmanlı mimarisinde de çeşmelerin, neredeyse XV. yüzyıla kadar, estetik kaygı güdülmeden fonksiyonel amaçlarla inşa edildiğini söyleyebiliriz. Bu anlayış, XVIII. yüzyıla gelindiğinde yön değiştirerek, çeşmeleri şehirlerin sembolleri hâline getiren birer mimariye dönüştürmüştür. Bunun nedenleri arasında XVIII. yüzyılda dünyada sivil mimariye dönüşüm

yaşanmasını gösterebiliriz. Çeşme mimarisi, bu yüzyılda o kadar önem kazanmıştır ki bazı araştırmacılara göre meydan çeşmeleri, Avrupa mimarisindeki heykellerin yerini alan birer temsil olmuşlardır. Başkent İstanbul'da, XVI. yüzyılda da meydan çeşmeleri inşa edilmesine karşın XVIII. yüzyılda meydan çeşmelerinin malzeme, boyut ve bezeme programı açısından büyük değişimler yaşadığını ve etrafında sosyal bir mekân oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. XVIII. yüzyılda çeşme cephesi yoğun bir şekilde bezenmiş ve kemerin derinliği azaltılmıştır. XVI. ve XVII. yüzyılda kullanılan sivri kemerin yanı sıra istirdiye kabuğu şeklinde yarım daire kemer ve dalgalı kaş kemer de kullanılmaya başlanmıştır. Mukarnaslı şerit ve silmeler, taç tepelikler, tabak içinde meyve, vazo içinde çiçek motifleri, akantus yaprakları bu yüzyıl bezemesinde sıkça görülmektedir. Vazolar ve meyve dolu tabakların perspektifin yardımı ile bir sehpa üzerinde gösterilmesi, cephelerin mermer malzeme ile kaplanması ve oval çerçeve içerisine tuğraların kabartma olarak işlenmesi bu yüzyılda dikkati çeken diğer bezeme öğeleridir.²⁵ Bu dönemdeki meydan çeşmelerinin etrafında, halkın toplanarak sohbet ettiği ve satıcıların buralarda ticaret yaptığı gravürlerden anlaşılmaktadır (Bkz. Foto. 17-18). Bunun yanı sıra De La Ferté-Meun'un anlatımına göre İstanbul halkı haftanın farklı günlerinde, farklı bir çeşme başına giderek bir tür sosyalleşme ritüeli gerçekleştirmekteydiler.²⁶ Bu da göstermektedir ki Osmanlı tebaası, cami avlularında kurduğu iletişimi artık daha görünür olan çeşme meydanlarında kurmaktadır. Sadece bu yönelim bile tek başına toplumdaki sosyal değişimin habercisidir. Elbette tüm bunlarda o yüzyılda yaşanan Fransız İhtilali gibi büyük siyasi olaylar etken olmuştur. Tüm insanlara aşılana milliyetçilik duygusu, azınlıklar arasında isyanlara neden olmuş ve eskiden isyanların çıkış noktası olan cami avluları, yerini oluşturulan yeni meydanlara bırakmıştır. Bu alanların genel temsili ise çeşmelerle sağlanmaktadır. Düzenlenmiş bir meydan anlayışına sahip olmayan Osmanlı Devleti, çeşmelerin oluşturduğu meydanlarla rastlantısal bir şekilde toplumsal bir ihtiyacın giderilmesini sağlamıştır.

Foto.17: Çeşme Etrafında Sosyalleşme (Gravürlerle Türkiye – İstanbul isimli eserden, s. 68)

²⁵ N. Pilevarian, N. Urfalıoğlu, L. Yazıcıoğlu, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Çeşmeler*, İstanbul 2000, s. 15.

²⁶ S. Hamadeh, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, İstanbul 2010, s. 170.

Foto.18: Çeşme Etrafında Satıcılar (Gravürlerle Türkiye – İstanbul isimli eserden, s. 152)

Sanat, tarihin; tarih de siyasetin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu nedenle sanat, siyaset ve tarih etkileşiminde ilerleyen bir kavramdır. Temelleri özellikle XVII. yüzyıla dayanmakla birlikte Osmanlı Devleti, sanat konusundaki önemli değişimlerini XVIII. yüzyıl ve devamında yaşamıştır. Özellikle 1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapatılması artık mimarlık piyasasında yabancı usta ve mimarların da yer almasına olanak sağlamıştır.²⁷ Bu yabancı sanatçılar vasıtasıyla Osmanlı mimarisinin ana şemasında, büyük bir değişim yaşanmasa da bezeme sözlüğüne, yeni motifler girmeye başlamıştır. Bu değişim, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuvvetli bir şekilde kendini göstermiştir.

1839-1876 yılları arasında yaşanan Tanzimat Dönemi, idari, mali ve toplumsal konularda temel oluşturacak adımların atıldığı önemli bir dönemdir. Tanzimat Fermanı ile padişahın yetkileri denetim altına alınmış ve diğer bürokratlar da siyasette söz sahibi olarak bir anlamda padişahın yetkilerini sınırlandırmışlardır. Buna ek olarak; refah seviyesi gerileyen halkın içinde huzursuzluklar çıkmaya başlamış ve Fransız İhtilali gibi önemli siyasi olaylar aracılığıyla da milliyetçilik fikri çığ gibi büyümeye başlamıştır. Devlet, bir yandan mali ve askerî meselelerle uğraşırken diğer yandan da halkın isyan kıvılcımlarını söndürmeye çalışmıştır. Peki, bu siyasi ve sosyal değişim sanatı nasıl etkilemiştir? Bu sorunun cevabını çeşme mimarisi üzerinden cevaplamaya çalışalım:

Tanzimat Dönemi çeşmeleri, malzeme ve boyut olarak bir yenilik getirmemiştir. Çünkü Osmanlı çeşme mimarisi bu konudaki değişimlerini daha XVIII. yüzyılın başlarında tamamlamıştır. Bu dönemde, çeşme mimarisinin ana şemasına bazı dokunuşlar yapılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde, çeşme nişleri neredeyse tamamen ortadan kalkmış ve çeşmenin bu bölümü pilastrlarla sınırlandırılarak çeşme kütesiyile aynı seviyeye getirilmiştir. Ayna taşları, çeşmeye eklenen mermer bloklar olmaktan çıkarılmış ve doğrudan çeşme üzerine kabartma tekniğiyle yapılmaya başlamıştır. Çeşmelerin taçları ise ya Neoklasisizm etkisiyle üçgen formda yapılmış ya da Ampir Üslubun etkisinde büyük kenger yaprakları formunda tasarlanmıştır.

²⁷ G. Akyürek, "Tanzimat Dönemi'nde Mimarlığın Değişen Bilgisi: Fenn-i Mimari, Gazeteler ve Diğerleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 7, S. 13, 2009, s. 103.

Dalgalı Barok dönem taşlarının kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Eserlerin yalıkları ve dinlenme sekileri ise Barok dönem etkisi devam ettirilerek dalgalı ya da oval şekilde yapılmıştır. Tanzimat Dönemi, bezeme sözlüğünde bütünsel değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönem eserlerinin bezeme repertuarında çoğunlukla Neoklasik ve Ampir üsluplarının motifleri yer almaktadır. Kemer formlarının yerini büyük kenger yaprağı şeklinde tasarlanmış yeni biçimlenişler almış veya düz lentolar kullanılmıştır. Kenger yaprağı motifi sıkça kullanılmakla birlikte kendinden önceki dönemlere oranla daha büyük boyutlu ve stilize bir şekilde kullanımı tercih edilmiştir. Lale Devri'nde ve devamında sıkça kullanılan vazo içinde çiçek ve kâse içinde meyve motifleri bu dönemde fazla tercih edilmemiş, tercih edildiği örneklerde de stilize edilmiştir. Girland motifi, neredeyse bu dönemin vazgeçilmez motifi olarak karşımıza çıkmaktadır. Antik dönem başlıkları, sütunları ve taşları çeşme mimarisine uygun hâle getirilerek eserin bünyesine dâhil edilmiştir. Batı etkili çelenkler, madalyonlar, tuğralar ve askerî araç gereçlerle meşale motifleri de bu dönemin en sık kullanılan bezeme öğeleri arasına girmiştir.

Tanzimat Dönemi çeşmelerinde neoklasizm etkisiyle kullanılan ve demokrasi çağrışımı yapan eski Yunan mabetlerinin birer mimari ögesi olan üçgen taşlar, sütunlar ve antik başlıklar bu yönüyle simgesel anlamlara sahiptirler.²⁸ Tanzimat Dönemi'nde demokrasi için adımlar atılması, demokrasi çağrışımı yapan bu mimari öğelerin kullanılmasında esin kaynağı olmuş olabilir. Bürokratların, siyaset meydanında daha etkin bir şekilde kendine yer bulduğu, ancak padişahın görünürlüğünün azaldığı bu dönemde, mimari eserlerde tuğraların kullanılması padişahın kendisini yeniden görünür kılama çabasının bir tezahürü olarak karşımıza çıktığını iddia edebiliriz. Devletin gücünü temsil eden silahlar, kılıçlar ve meşaleler de isyan çıkaran azınlıklara, devletin gücünü hatırlatmak adına aba altından gösterilen sopa şeklinde yorumlanabilir.

Bir ifade yöntemi olarak sanat, tüm dünyanın çalkantılı bir süreçten geçtiği XVIII. ve XX. yüzyıllarda etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Tanzimat Dönemi çeşmelerinin de bu anlamda kullanılan bir araç olduğunu düşünebiliriz. Çeşme mimarisi, küçük kütleleri ve diğer mimari eserlere oranla daha az maliyetle inşa edilebilmeleri gibi sebeplerden dolayı baninin ve hatta sanatçının kendini ifade etmesinde kolaylık sağlamıştır. En ücra sokaklarda bile karşımıza çıkan çeşmeler, zaman içerisinde sadece su ihtiyacımızı karşılayan mimariler olmaktan çıkmış; saray zevkini, baninin gücünü, padişahın varlığını ve sanatçının maharetini gösteren birer temsile dönüşmüşlerdir. Bu temsiller aynı zamanda halkın, yaşanan değişimlere adaptasyonu açısından küçük dozlarda verilen uyuşturucular gibi kullanılmıştır. Halk, kendi geleneğinde olmayan ve yabancı tesirlerin kuvvetle hissedildiği bu yeni biçimleniş ve motiflere, hemen her sokakta karşılarında çıkan çeşmeler vasıtasıyla daha kolay adapte olmuş ve benimsemiştir. Çeşmeler vasıtasıyla toplumun her kesimine ulaştırılan bu yeni zevk, toplumsal beğeni ve değerler açısından yaşanan dönüşümü yumuşak bir geçişle sağlamıştır. Diğer mimari eserlerde olduğu gibi çeşmeler de devletin varlık ve güç vurgusu olarak simgesel anlamlar taşımaktadırlar. Bu vurgu, Tanzimat Dönemi çeşmelerinde kuvvetle hissedilmektedir. Sonuç olarak diyebiliriz ki Tanzimat Dönemi çeşmeleri; devletin varlığının, gücünün ve padişahın görünürlüğünün sağlandığı temsiller olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

²⁸ D. Kuban,, "Batı'ya Yöneliş: Barok İstanbul", *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, İstanbul 2000, s. 235.

Kaynakça

- Aktel, M., “Tanzimat Fermanı’nın Toplumsal Yansıması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 3, Isparta, 1998, s.177-184.
- Akyürek, G., “Tanzimat Dönemi’nde Mimarlığın Değişen Bilgisi: Fenn-i Mimari, Gazeteler ve Diğerleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 7, S. 13, 2009, s.93-120.
- Barışta, H. Ö., “Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul, 1994, s.245-246.
- Denktaş, M., “Anadolu Türk Mimarisinde Çeşmeler”, *Türkler Ansiklopedisi C. VII*. Ankara, 2002, 2002, s. 870-877.
- Dingeç, E., “Osmanlı Sarayı’nda Cirit Alayları: Lahanacılar ve Bamyacılar”, *Milli Folklor*, Yıl 23, S.89,2011, s.77-78.
- Hamadeh, S., *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, İstanbul, 2010.
- Karabulut, M., “Tanzimat Dönemi’nde Osmanlının Yenileşme Sürecine Bir Bakış” *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 187, İstanbul, 2010, s.125-138.
- Karakuş, R., Kızıltoprak, S. vd., *İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı*, C. I-II-III. İstanbul, 2008.
- Koçyiğit, F., *Lale Devri İstanbul Çeşmeleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Türk İslam Sanatları Tarihi Bilim Dalı, Kayseri,2013.
- Kuban, D., “Batı’ya Yöneliş: Barok İstanbul”, *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, İstanbul, 2000, s.235.
- Ortaylı, İ. (1985), “Tanzimat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VI, İletişim Yayınları, İstanbul, 1535-1554.
- Ödekan, A., “Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.IV. İstanbul, 1994, s.106-107.
- Özkurt, M. Ç., *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Başkent İstanbul’da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri (1839-1923)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk İslam Sanatları Programı, İstanbul, 2016.
- Pilevarian, N. Urfalıoğlu, N. Yazıcıoğlu, L., *Osmanlı Başkenti İstanbul’da Çeşmeler*, İstanbul,2000.
- Sezen, Z.N., “Abdülmeçid Çeşmesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1994, s.49.
- Talasoğlu, A., *İstanbul’un Meydan Çeşmeleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.